

Ана Стойкова

**СВЕТЦИ ЗМЕЕБОРЦИ:
ТЕОДОР ТИРОН, ТЕОДОР СТРАТИЛАТ,
ГЕОРГИ ПОБЕДОНОСЕЦ
В ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА
СРЕДНОВЕКОВНА ТРАДИЦИЯ**

София
2019

На майка ми

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

© Ана Стойкова, автор, 2019

© Милена Вълнарова, художник на корицата, 2019

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

ISBN 978-619-01-0465-0

Ана Стойкова

Светци змееборци

в южнославянската средновековна традиция:

Теодор Тирон,
Теодор Стратилат,
Георги Победоносец

Ana Stoykova

Dragon-Slayer Saints: Theodore Tiron, Theodore Stratelates and George the Victory-Bearer

South Slavic Medieval Tradition

Sofia 2019

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	11
I. ЧУДО НА СВ. ТЕОДОР ТИРОН С МАЙКА МУ И ЗМЕЯ	15
1. Теодор Тирон като змееборец в изобразителното изкуство	17
2. Теодор Тирон като змееборец в агиографските източници	20
3. <i>Чудото на Теодор Тирон с майката и змея</i> във византийската ръкописна традиция (ВНГ 1766–1767).....	31
4. <i>Чудото на Теодор Тирон с майката и змея</i> в южнославянската ръкописна традиция	34
4.1. Първи превод	41
4.2. Втори превод.....	46
Заклучение	53
II. СВ. ТЕОДОР СТРАТИЛАТ И ЗМЕЯТ	55
1. <i>Мъчение на Теодор Стратилат от Авгар</i> във византийската традиция (ВНГ 1750).....	57
2. <i>Мъчение на Теодор Стратилат от Авгар</i> в южнославянската традиция	62
2.1. Първи (старобългарски) превод (ВНБС 464: 1).....	64
Първа група преписи (ЯгЗл, ПБР1, Сав29, ЗПс22, Хлуд195, НБС644, НБС645)	72
Втора група преписи (НИМ24, Хил644, ПБС282, Хил444, МДА и ЙВМ)	77
Езикът на Първия (старобългарски) превод.....	83
<i>Чудо на Теодор Стратилат със змея</i> в староизводната традиция.....	86
Изводи за историята на текста.....	92
2.2. Втори (среднобългарски) превод (ВНБС 541–542: 2).....	94
Езикът на Втория (среднобългарски) превод.....	99
Заклучение	102

III. Чудо на св. Георги Победоносец със змея	105
1. Георги Победоносец като змееборец в изобразителното изкуство и в литературните източници	107
2. Чудото на Георги Победоносец със змея във византийската традиция (ВНГ 687–687i).....	113
3. Чудото на Георги Победоносец със змея в южнославянската традиция.....	114
3.1. Разпространената гръцка редакция (ВНГ 687) в южнославянската традиция	116
Първи превод	125
Втори превод (ВНБС 521: 11 ¹ -11 ²)	137
Чудо на Георги Победоносец с демона (ВНГ 687k) в южнославянската традиция.....	141
3.2. Разширената гръцка редакция (ВНГ 687b) в южнославянската традиция (ВНБС 519–520: 86 ²)	148
3.3. Чудо на Георги Победоносец със змея в Туманския сборник.....	164
Заклучение	168
Таблица на епизодите и мотивите в южнославянските редакции на Чудото на Георги Победоносец със змея.....	171
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	177
ТЕКСТОВЕ	181
1. Чудо на Теодор Тирон с майка му и змея в южнославянската традиция....	183
2. Мъчение на Теодор Стратилат от Авгар.....	213
2.1. Първи (старобългарски) превод (ВНБС 464: 1).....	213
2.2. Мъчение на Теодор Стратилат от Авгар: Чудото със змея	233
2.2.1. Първи превод.....	233
2.2.2. Втори превод.....	237
2.2.3. Трети превод.....	239
2.3. Втори (среднобългарски) превод (ВНБС 541–542: 2)	241
2.4. Гръцки текст на Мъчение на Теодор Стратилат от Авгар по Cod. Perison. Fol. 10 (ВНГ 1750)	251

3. Чудо на Георги Победоносец със змея	258
3.1. Разпространена редакция.....	258
3.1.1. Първи превод.....	258
3.1.2. Втори превод (ВНБС 521: 11 ¹ –11 ²) с гръцки паралелен текст по Cod. Athen. 838	270
3.2. Разширена редакция (ВНБС 519–520: 86 ²)	278
3.3. Редакция от Туманския сборник.....	287
Съкратени названия на институции, библиотеки и архиви.....	289
Използвани ръкописи.....	291
Цитирана литература	297
Предметен показалец.....	309
Списък на илюстрациите	314
Резюме на английски език.....	316

CONTENTS

PREFACE	11
I. MIRACLE OF THEODORE TIRON	
WITH HIS MOTHER AND THE DRAGON	15
1. Theodore Tiron as a dragon slayer in art	17
2. Theodore Tiron as a dragon slayer in hagiographic sources	20
3. Byzantine tradition of the text (BHG 1766–1767)	31
4. South Slavic tradition of the text.....	34
4.1. First translation.....	41
4.2. Second translation.....	46
Conclusion	53
II. THEODORE STRATELATES AND THE DRAGON	55
1. <i>Passio of Theodore Stratelates by Augarus</i> in the Byzantine tradition (BHG 1750).....	57
2. South Slavic tradition of the text.....	62
2.1. First (Old Bulgarian) translation (BHBS 464: 1)	64
First group of copies	72
Second group of copies	77
Language of the First (Old Bulgarian) translation.....	83
<i>Miracle of Theodore Stratelates with the Dragon</i> in manuscripts ordered according to the Studite Typikon	86
Overview of the text history.....	92
2.2. Second (Middle Bulgarian) translation (BHBS 541–542: 2)	94
Language of the Second (Middle Bulgarian) translation	99
Conclusion	102

III. MIRACLE OF GEORGE THE VICTORY-BEARER WITH THE DRAGON	105
1. George the Victory-Bearer as a dragon slayer in art and in literary sources.....	107
2. Byzantine tradition of the text (BHG 687–687i).....	113
3. South Slavic tradition of the text.....	114
3.1. The Greek Common recension (BHG 687) in the South Slavic tradition	116
First translation.....	125
Second translation (BHBS 521: 11 ¹ –11 ²)	137
<i>Miracle of George the Victory-Bearer with the demon</i> (BHG 687k) in the South Slavic tradition.....	141
3.2. The Greek Extended recension (BHG 687b) in the South Slavic tradition (BHBS 519–520: 86 ²)	148
3.3. <i>Miracle of George the Victory-Bearer with the dragon</i> in the Tuman miscellany	164
Conclusion	168
Episodes and motifs in the South Slavic recensions of <i>Miracle of George the Victory-Bearer with the dragon</i>	171
 CONCLUSION	 177
 TEXTS	 181
1. <i>Miracle of Theodore Tiron with His Mother and the Dragon</i> in the South Slavic tradition.....	183
2. <i>Passio of Theodore Stratelates by Augarus</i>	213
2.1. First (Old Bulgarian) translation (BHBS 464: 1)	213
2.2. <i>Passio of Theodore Stratelates by Augarus: The Miracle with the Dragon</i>	233
2.2.1. First translation.....	233
2.2.2. Second translation.....	237
2.2.3. Third translation	239
2.3. Second (Middle Bulgarian) translation (BHBS 541–542: 2)	241
2.4. Greek text of <i>Passio of Theodore Stratelates by Augarus</i> after Cod. Perison. Fol. 10 (BHG 1750).....	251

3. <i>Miracle of George the Victory-Bearer with the dragon</i>	258
3.1. The Common recension.....	258
3.1.1. First translation.....	258
3.1.2. Second translation (BHBS 521: 11 ¹ –11 ²) and Greek parallel text after Cod. Athen. 838	270
3.2. The Extended recension (BHBS 519–520: 86 ²).....	278
3.3. The recension from the Tuman miscellany	287
Abbreviations	289
Manuscripts	291
Bibliography	297
Index	309
List of the illustrations	314
English summary	316

ВЪВЕДЕНИЕ

В християнската агиология са познати редица светци, сред чиито подвизи за вярата е и змееборството. Най-известният от тях, без съмнение, е св. Георги, а разказът за неговата битка с чудовището, при която спасява от гибел царската дъщеря и обръща в християнската вяра жителите на езическия град, е сред най-популярните агиографски съчинения на всички времена. Към подвижниците, преборили се със змей, се отнасят и още двама светци воители – Теодор Тирон и Теодор Стратилат. В житията на св. Марина, св. Параскева и други светци също се споменава, че са сразили змей, но при тях не става дума за битка с истинско чудовище, а за зъл демон, който, приемайки змейска външност, се опитва да разколебае вярата им.

Светците воители змееборци са наследници на прастари митове за двубой между бога/герой, носител на реда, и чудовище, олицетворение на хаоса, които отразяват най-древните космологични вярвания¹. В древна Месопотамия двете противоположни характеристики първоначално били присъщи на един и същ персонаж – бога на бурите, повелител на гръмотевиците, чиято мощ предизвиква тътен и носи разрушение и смърт, но и покровител на пастирите и земеделците, на които праща плодородни дъждове. По-късно двете функции на божеството постепенно се разграничават, като единият образ, който се възприема и като бог на войната, помощник в битките и доброжелателен бог на пролетните дъждове, осигуряващи плодородие, се представя в антропоморфен вид. Другият образ, който бил свързан с деструкцията, с рева на бурите и с водната стихия, носеща разруха и смърт, се свързва с тератоморфни представи. Двата персонажи – богът/герой и чудовището/змей са в постоянен конфликт – чудовището постоянно заплашва равновесието и космическия ред, а героят отново и отново го побеждава, за да ги възстанови. Но змеят запазва отчасти своята амбивалентна природа и може да носи както деструкция и гибел, така и благодатни за хората дъждове. От Сътворението насам равновесието в света се нарушава и възстановява непрестанно – както в годишния кръговрат на умиращата и възкръсваща природа, така и в денонощния цикъл на залязващото и изгряващо Слънце. Двойката бог/герой и чудовище/змей се явява във всички космогонични митове от Древността и

¹ Върху митовете за двубой между божество и чудовище вж. най-общо Green 2003; Fontenrose 1959; Forsyth 1987.

Античността². Шумерският бог Тишпак побеждава Имдугуд, акадският Нинурта – Анзу, вавилонският Мардук надвива Тиамат. В древен Египет Хор побеждава Сет, който се явява в образа на крокодил. В гръцката митология Зевс убива змея Тифон, Аполон сразява Питон, Персей погубва морския змей и освобождава Андромеда... Християнската рецепция на този езически мотив го адаптира за своите цели – героят светец, проводник на Божията сила, побеждава чрез молитвата и кръстния знак чудовището, което олицетворява дявола. Въдворяването на космическия ред тук включва приобщаването на езическия град към християнската вяра. Във всички агиографски разкази победата на светеца над змея е метафора за победата на християнството над езичеството. Дори в християнската си версия обаче митът пази до голяма степен наследените от древността черти. Така например в разказите за змееборството на светците воители Теодор Тирон, Теодор Стратилат и Георги Победоносец е запазена връзката на змея с водата – той живее край извора или в езерото, контролира достъпа на хората до живителната влага и от неговата воля зависи тяхното благоденствие или гибелта им, изисква човешки жертви, за да освободи водата, а смъртта му може да предизвика потоп.

През последното столетие и половина е натрупана огромна по обем научна литература, посветена на мотива за драконоубийството в античните и източните митове, на историята на легендата в литературата на европейския Изток и Запад, във фолклорната традиция, в иконографията и в модерното изкуство. Що се отнася до проучването на този мотив в християнската традиция, извънредният интерес е провокиран от голямата популярност на св. Георги – победителя на чудовището – в културната история на християнските народи. Науката отдавна е установила, че разказът за този подвиг е възникнал много по-късно от агиографските наративи за светеца и че няма нищо общо с тях, а е „наследил“ змееборството от по-ранните разкази за Теодор Тирон и/или Теодор Стратилат. Ето защо представлява интерес да се проследи как наративът за героя змееборец е бил възприет и как се е развивал в християнската културна традиция, формирайки представите за култа към някои от най-популярните светци воители. Една от насоките на по-нататъшното му развитие са неговата рецепция и разпространението му в южнославянските средновековни литератури. На тях е посветено настоящото изследване.

* * *

В труда са разгледани разказите за победа над змей на трима от най-известните общохристиянски светци – Теодор Тирон, Теодор Стратилат и Георги Победоносец. Накратко са проследени появата и развитието на мотива в ис-

² Иванов 1980.

торията на всеки от трите култа, засвидетелствани във византийската традиция – както в литературата, така и в иконографията. Макар че в проучването са представени повечето съчинения от византийския културен кръг, в които този мотив е разработен, все пак акцентът е поставен върху южнославянските текстове за змееборството на тримата светци воители. Тези текстове са разнородни по жанрова принадлежност, начин на разпространение и влияние върху формирането на популярната представа за едни от най-важните фигури в християнския светителски пантеон у православните южни славяни. Анализирани са всички южнославянски преводи, преработки и версии на отделните творби в ръкописната традиция, като е отделено внимание на текстологичните и езиковите им особености. За сравнение са привлечени съответните гръцки паралелни текстове, като в някои случаи са издирени и използвани непубликувани гръцки преписи. От изследването са изключени текстовете, поместени в новобългарските дамаскини, тъй като те имат различна проблематика, която излиза извън целите на настоящото проучване.

При предаването на имената на историческите личности (Диоклетиан, Ликий) и някои военно-административни термини (стратилат, комис) в изследването са предпочетени вариантите, произлизащи не от общоприетата в науката латинска, а от гръко-византийската традиция, тъй като тя е отразена в старите славянски преводи.

Във втората част на книгата са публикувани изцяло всички изследвани произведения, някои от които с паралелен гръцки текст. *Чудото на Теодор Тирон с майката и змея* се публикува по всички преписи, разположени в успоредни редове, тъй като вариативността им е много голяма и предаването на текста им в разночетения към един основен препис е невъзможно.

Осъществяването на този труд стана възможно благодарение на помощта и подкрепата на мнозина колеги и институции. Бих искала преди всичко да изкажа искрената си благодарност за интереса и съпричастността на колегите си от Института за литература при БАН, за съдействието и помощта при събирането на материалите за труда ми на сътрудниците от Ръкописния отдел на Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, Националният исторически музей, Народната библиотека на Сърбия, Библиотеката на Сръбската патриаршия, Библиотеката на Румънската академия, Кирило-Методиевския научен център при БАН, на Братството на Рилската света обител и на Дигиталния архив „Българска ръкописна книга“ при Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, на Хилендарското монашеско братство и на колегите от Хилендарската научна библиотека към Държавния университет в Калъмбъс, Охайо. Дълбока признателност дължа и на Института Monumenta Germaniae Historica, Мюнхен, на Немското изследователско общество (DFG), на Фондация „Отворено

общество“ и на Центъра за славянски средновековни изследвания (Resource Center for Medieval Slavic Studies) към Държавния университет в Калъмбъс, Охайо, с чиято подкрепа осъществих част от проучванията си. Искрена благодарност дължа и лично на мнозина колеги и приятели за неограничената им помощ при издирването на ръкописи, научни публикации и снимки на икони и стенописи у нас и в чужбина и за ценните им съвети, консултации и препоръки при работата върху този труд, и по-специално на Климентина Иванова, Анисава Милтенова, Предраг Матеич, Мери-Алън (Паша) Джонсън, Анатолий Турилов, Олга Младенова, Доротей Гетов, Анета Димитрова, Мирослав Дачев, Деян Гьоргиевски, Славия Бърлиева, Иванка Гергова, Елка Мирчева, Вася Велинова, Искра Христова-Шомова, Мая Петрова-Танева, Нина Гагова.